

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Örmény jövevényszavaink kérdéséhez

1. Bár magyar nyelvbeli örmény jövevényszavak föltevéséről és e föltevések bizonyításáról már régebben többször is esett szó a magyar szakirodalomban, e kérdés először a közelmúltban részesült módszeres, korszerű vizsgálatban. SCHÜTZ ÖDÖN közöl gondosan fölépített, szigorú tudományos módszerrel kidolgozott tanulmányt négy bőrbetegség nevééről, melyeket örmény eredetűeknek bizonyít (MNy. LIV, 450–60). E tanulmány igen alapos munka, mely mind a kérdéses szavaknak magyar nyelvtörténetét, mind pedig föltett örmény megfelelőiknek örmény nyelvi problémáit tüzetesen tárgyalja. Igen örvendetesnek tartom, hogy végre szakavatott kéz nyúl ehhez az érdekes kérdéshez, és ha eredményeit nem érzem is szilárdaknak, a cikk kitűnő vitaindító, sok számunkra, magyar nyelvészek számára szinte hozzáférhetetlen részletről tájékoztat, s ennél fogva remélhető, hogy e tárgyban meginduló eszmecsere ennek az érdekes kérdésnek tisztázásához, igenlő vagy tagadó irányban való eldöntéséhez fog vezetni.

Mint mondtam, a tanulmány eredményeit nem érzem szilárdaknak. Valóban, engem az igen szép, szakszerű fejtegetések nem győztek meg, s ezért itt kételyeim akarom kifejezni. Ismételten hangsúlyozom, hogy e vitacikk nem óhajt értéktelenné lenni, hiszen Schütz tanulmányát én lektoráltam a Magyar Nyelv számára, s igen szépnek, hasznosnak, föltétlenül közlendőnek ítéltém. Maguk ezek a kételkedő reflexiók sem születhettek volna meg Schütz anyagfeltárása és fejtegetései nélkül. Lehet, hogy itt előadandó akadémikuskodó megjegyzéseim, ellenvetéseim elháríthatók, és Schütz föltevésai a későbbiek folyamán legalább részben igazolódnak, de hogy ehhez eljuthassunk, hangot kell adni az ellenvetéseknek is. Természetesen az örmény nyelv oldaláról nem tudok hozzászólni a kérdéshez, az ide vonatkozóknak tehát Schütz megállapításait teljes érvényűeknek teszem föl. Magyar nyelvi oldalról azonban többrendbéli aggályom támadt.

2. Bármely nyelvből származtatott jövevényszavak esetén elsősorban tisztázni kell az átvétel történelmi lehetőségeit, föltételeit; igazolni kell, hogy egy adott korban a kérdéses két nyelv, a föltett átadó és az átvevő érintkezett, vagy legalább érintkezhetett egymással. Schütz, miután Kézai és néhány más krónika egymásból származó megjegyzésének, mely a magyarországi örmények valószínűleg korai bevándorlásáról szól, óvatosan, egy érsekit (1289: MonStrig. I, 345), valamint IV. Béla oklevelére, mely 1243-ban megújítja az esztergomi örményeknek a tatárjárás viharaiiban elpusztult kiváltságlevelét (MonStrig. I, 345), valamint IV. László (1281.) és III. Endre (1290.) egy-egy oklevelére, melyekben „terra Armeniorum nostrorum”-ról (MonStrig. II, 142) és „terra Armeniorum”-ról (MonStrig. II, 274–5) esik említés, mint amelyeket a király tovább ajándékoz. Schütz ide von még néhány oklevelet, melyek egy „villa Ermen”-t említenek Esztergom közelében, egy érsekit (1289: MonStrig. II, 248), egy káptalanit (1315: MonStrig. II, 707) és egy királyit (1290: MonStrig. II, 271), mely utóbbiban a felsorolás sorrendjéből valószínű, hogy itt ugyancsak örmények községéről van szó, mert a „terra Armeniorum” Aquae Calidae és Kovácsi (*kouachy*) között terül el, és az 1290-i királyi oklevél Ermen községe a felsorolásban *Aquae Calidae* és *Kovathy* között van említve. Így fogja föl e kérdést SCHÜTZNEMANN is (Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa 56, 67), ki az Esztergom vidéki örmények telepének földrajzi elhelyezését is igyekszik meghatározni. Fejtegetései az azonosítást valószínű-

vélik, bár e kérdést érdemes volna újra megvizsgálni, mert hiszen elvégre az Ermen község nevében esetleg a földrajzi nevekben gyakori örmény 'örvény' közszo is rejtőzhetnék.

Az okleveles anyagból annyi kétségtelen, hogy a XIII. században Esztergomban, illetőleg a környékén volt örmény telep, tehát ezen a ponton a magyar és az örmény nyelv érintkezése lehetséges volt. De a tények másfelől egyszerűen mind meggondolkodtatók. Ott, ahol kétségtelenül éltek örmények, tehát Esztergomban, nem is egy oklevél, hanem az okleveleknek egész sora tanúskodik róluk, föltűnő tehát, hogy máshol oklevélárainkban nemigen találkozzunk velük. Tudom, hogy ez nem perdöntő érv, hogy a források megmaradása vagy elpusztulása rengeteg körülménytől függ, és hogy Esztergom az oklevelek megőrzése szempontjából szinte kiváltságos hely volt. Az sem egészen áll, hogy másutt nem mutathatók ki örmények a középkori Magyarországon, mert például IX. Bonifác pápának egy 1399-i oklevele megemlékezik a brassói örményekről (ZsigmOkm. I, 690), s a gondosabb kutatás esetleg még egy-két ilyen adatot fölszínre vehet. Az örmények körüli meglehetősen nagy csend azonban mégis inkább arra mutat, hogy számuk, telepeik országos viszonylatban nem lehettek jelentékenyek. De meglepő az is, hogy Örmény nevű embert forrásaink nem említenek, én legalábbis nem emlékszem, hogy eddig ilyenrel találkoztam volna, ami persze szintén nem jelenti azt, hogy esetleg a továbbiakban nem bukkan föl ilyen is. Ami az örmény népnévből keletkezett helyneveket illeti, tudjuk, hogy ilyenek, talán a fönt említett Ermen településnéven kívül, szintén nincsenek. Persze nem teljesen lehetetlen, hogy az örmény 'örvény' közsözből magyarított földrajzi nevek egyike-másika esetleg az örmény népnévből származhatik, bár ennek igen kevés a valószínűsége. A településnevek hiánya azonban érthető: a magyarországi örmények, ha az esztergomiakról tudottakat lehet általánosítani, nem földművesek voltak, hanem kereskedők, esetleg kézművesek, IV. Béla említett kiváltságlevele is erre mutat: „... Armeni cum suis Mercimoniis ad quemcumque locum tributarium accederent, inter terminos Regni — nullum persolverent tributum” (MonStrig. I, 346), s az Esztergom melletti „villa Ermen”-nek sem volt számottevő határa, szántóföldjei nem voltak (vö. „quia terras arabiles eisdem dare non ualemus”: MonStrig. II, 708), legfőljebb szőlők lehettek. De városaink sem emlegetik őket, holott a városi hospesekről számos adat tanúskodik. Mindez inkább arra mutat, hogy bár kétségtelenül voltak örmények a középkorban Magyarországon, számuk — az esztergomiakon kívül — országos viszonylatban igen csekély lehetett.

Nos, ha csekély számban is, de elvégre voltak itt örmények, és az országot járó kereskedők, kézművesek révén örmény szavak elterjedhettek, meghonosodhattak. Schütz négy bőrbetegségnévnek bizonyítja örmény eredetét. Sajnos, azt nem tudjuk igazolni, hogy a középkorban Magyarországon örmény orvosok is működtek, pedig ez volna az igazán nyomós érv. Bár azt Schütz kimutatja, hogy egyebütt éltek a középkorban hírneves örmény orvosok, de Magyarországról ezt eddig nem lehet igazolni. Rendkívül vékony szálacska az, amelyre Schütz ezzel kapcsolatban hivatkozik, hogy tudniillik az esztergomi örmények telepe a Johanniták birtokán feküdt, és ez a lovagrend a Szentföldön gyógyítással is foglalkozott. Forrásaink e némasága komoly hiány. Általában a szószármaztatásnak fontos támogatója, ha több, ugyanabba a fogalmi körbe tartozó szóról igazolható vagy valószínűsíthető, hogy mind egyazon nyelvből származnak. Így volna a jelen esetben is, ha valamiképpen igazolni tudnók örmény orvosok tevékenységét a középkori Magyarországon. Enélkül azonban az

elég szűk körbe tartozó, örménynek magyarított szósor fogalmi egysége inkább zavaró. Nem tarthatjuk valószínűnek például, hogy örmény telepeseinkre a bőrbetegségek minden másnál inkább jellemzők voltak, vagy hogy az országot járó örmény kereskedők nem egyes iparcikkeknek, hanem bőrbetegségeknek örmény neveit terjesztették el.

Végeredményben tehát a kérdéses örmény szavak átvételének történeti lehetősége kizárva nincs, de jelenlegi tudásunk mégsem szolgáltat teljesen megnyugtató alapot a kérdéses nyelvi hatás föltevésére.

3. Lássuk azonban magukat a szavakat. A *kosz* szó első adatául Schütz az 1522: *Kosz* személynévre (Oklsz.) hivatkozik (egyéb adatokra l. Oklsz., NySz.), örmény megfelelője *k'os* 'rothadó, illetőleg száraz (beszáradt) undok kelevény, mint a lepra; juh-, kutya-, fabetegség; viszketőség, rüh, pikkelysömör; stb.' volna. Jelentés szempontjából komoly ellenvetést tenni nem lehet; ha a magyar meg az örmény szó esetleg orvosilag nem mindig pontosan ugyanazokat a bőrbetegség-változatokat jelenti is, kétségtelen, hogy a két szó jelentései között olyan fokú a rokonság, amely az etimológia szempontjából tökéletesen kielégítő (a részletekre l. Schütz: MNy. LIV, 453, 457–8). Ugyanez mondható el a hangalakról is: a *k'os* hehezetes *k'*-jának a magyarban hanghelyettesítéssel aligha felelhetne meg egyéb, mint *k*, a többi hang pontosan egyezik. Schütz az Árpád-kor végére utal, mint az átvétel legkorábbi lehetőségére. Mindez igen meggyőzőnek látszik. Ámde *kosz* szavunktól aligha választható el a *koszmó* 'a kis gyermekek fejét ellepő koszfélé var vagy hártya' (CzF.), *koszmós*, *kosmos* 'koszos, fejvaras, piszkos' (CzF.), 'koszos, varos, piszkos (disznó)' (MTsz.). E szóval nyilván azonos a SchlSjz. „*kvzmo*: timo | *kvzmus*: timosus” adat. A *timo*, *timosus* latin szavakat semminemű, rendelkezésemre álló latin szótárban nem találom; SZAMOTA a *timo*-t íráshibának tartja *tinea* helyett (25, jegyz.). Ez lehetséges; de bárhogyan álljon is a dolog, e szavak, melyeket sorrendben a „*vizketh*: prurit | *cutella* | *pruritus* | *var*: *scabies* | *ev*: *sanies*” követ, nyilván azonosak a *koszmó*-val, illetőleg a *kosmos* (*koszmós?*) származékkal. Málrmost fölteszem a kérdést, hogy egy, legkorábban a XIII. század vége felé átkerült idegen szóhoz járulhatott-e *-mó* denominalis képzőbokor. Aligha. E képzőbokor rendkívül ritka, az *ormó* (melyen keletkezése is megállapítható), *gajmó* szavunkon kívül nem is tudnék rá hamarosan példát mondani (ha van még, valóban nem sok lehet), és semmi okunk, alapunk sincs föltenni, hogy a XIV. században lényegesen több lett volna ilyen, annyi, hogy analógiájukra új származékok alkotására nyelvünk képes lett volna. Nem volna ugyan hangtörténeti akadály annak sem, hogy az örmény szó átvételét akár száz évvel régebbre tegyük, mert az *o > a* nyiltabbá válás nem olyan köteles folyamat, amelynek elmaradása nem volna lehetséges, s amely ily módon az átvétel idejének kérdésébe döntően avatkoznék bele, másrészt a SchlSjz. adatainak *v*-je olvasható esetleg *o*-nak is, vagy lehet egy zártabbá válásnak az eredménye. De semmi okunk sincs föltenni, hogy a *-mó* képzőbokor a XII. század végén is lényegesen gyakoribb lett volna, mint a következő századokban. A *kosz* meg a *koszmó* összefüggése olyan, sokkal régebbi időre mutat, amikor az *-m* denominalis nomenképző is, meg az *-ó* is eleven volt (ez utóbbi persze sokáig eleven maradt), és a képzőhalmaz megváltozott. A N. *koszmós* és a SchlSjz. *kvzmus* alakja, valamint a N. *koszmo* 'mocsok' (MTsz.) egy *koszom egykori létére enged következtetni, bár persze nem lehetetlen, hogy a mai *koszmós* rövid magánhangzós végső szótagja rendszerkényszer, az *-os*, *-us* végű, igen nagyszámú melléknevekhez való analogikus igazodás eredménye, a *kosz-*

mol ige pedig egy ilyen másodlagos *koszmós*-hoz igazodik. A SchlSjz. adatait meg éppen *koszmús*, *kvzmús*-nak is lehetne olvasni, noha ez nem látszik valószínűnek. Ez az *-m* denominalis nomenképző a XII–XIII. században már aligha volt eleven; a *Detrehem*, *Kozárom*, *Bolgárom*, *Somogyom*, *Tühütüm* alakokban MELICH is *-n > -m* változást lát (MNy. XIII, 18, XXI, 126; úgy BÁRCZI, TihAl. 153), az *-n-t* tekinti az eredeti változatnak D. BARTHA KATALIN is (a m. szóképzés tört. 108), míg ZSIRAI a kérdést óvatosan függőben tartja (MNy. XXIII, 313). De még ha az derülne is ki, hogy a XII. században egy *-m* becéző, esetleg helynévképző eleven lehetett, ebből sem válnék valószínűvé, hogy egy betegségnevhez is járulhatott, majd azután megtoldódott még egy denominalis *-ó* képzővel. Arra nem is akarok hivatkozni, hogy a *kosz* nomen-verbum-tő, vö. *koszik* 'kopik, vásik' (MTsz.), bár ez a körülmény is inkább a szó nagy régisége mellett szól, de névszók képző nélküli újabb igésülése nyelvjárásainkban nem példátlan (SIMONYI: Nyr. VI, 197, XXXVIII, 241 kk., LXVII, 52; ZOLNAI GYULA: MNy. XL, 153 kk.; BÁRCZI: MNy. XLIV, 92). A képzőkkel kapcsolatban mondottak azonban jóval régebbi korra mutatnak, s ehhez a tő nomen-verbumos viselkedése is jobban illik; nem valószínű tehát, hogy az alapszó Magyarországra betelepült örményeknek köszönhető. Ha viszont a honfoglalás előtti magyar–örmény érintkezés lehetősége igazolódna, az örmény származtatás sokat nyerne valószínűségben. Ebben az esetben az örmény *o ~ magyar u > o* megfelelést sem volna nehéz igazolni.

4. Egy másik örményből származtatott szavunk a *keh* lőbetegség-név, melynek örmény etimonja *key* 'fakadék, kelés, tályog a testen; seb; üszök; stb.' volna. Hangalak szempontjából a származtatás védhető: ha föltesszük, hogy a szó a XIII. század végénél nem régebb, sőt inkább fiatalabb átvétel, a *-γ* → *-h* hanghelyettesítés föltehető. Nincsen ugyan példánk arra, mivel helyettesítődik jövevényszóban a szóvégi *-γ* az oszmán-török hatást megelőző korban, de amikor már a magyar hangrendszerben ez a hang nincs meg (utolsó előfordulása a magyar *γ*-nek a LeuvGl. *skukserech* adata), föltehető, hogy a hanghelyettesítés *h-t* vagy *h-t* is eredményezhetett. A nehézségek más vonalon jelentkeznek. A *keh* szó általános jelentése 'köhögés, hurut', vö. *keh* (2.), *kehe*, *kehi*, *kehül*, *kehél*, *kehes*, *kehés*, *keheteges*, *kehécsél*, *kehint* stb. (MTsz.), és ezek nem választhatók el a *köhög*, *köhécsel*, *köhint*, továbbá a *köhej*, *köhejt*, *köhent*, *köhörcél* (MTsz.) stb. szavaktól, s velük együtt nyilván hangutánzó tő hajtásai, melynek legrégebbi jelentkezése a Komj: SzPál 381: *köhösköduen* (NySz.). E szócsalád így kifejező jellege és jelentése alapján teljesen független a 'tályog' jelentésű örmény szótól. Van azonban a *keh* állapotbetegségnek egy olyan változata, amelyben a köhögést, a váladék-termelést a torokban, az állsontok között keletkezett gennyes tályog okozza, mint erre Schütz rámutat (i. h. 458–9). Nem lehetetlen, hogy voltaképpen két *keh* szó van vagy volt a magyarban; az egyik a hangutánzó eredetű és 'köhögés'-t jelentő, a másik egy eredetileg 'tályog' jelentésű és az örményből származó. A kettő idővel azonos hangalakja alapján és a tárgyi érintkezéstől segítve elkeveredhetett: a 'köhögés'-t jelentő *keh* hatására a 'tályog' jelentésű *keh* csak a torokban keletkező és köhögést előidéző kelevény nevévé szűkült. Meg kell azonban jegyezni, hogy a jelentést az örmény szó teljes kikapcsolásával is meg lehet érteni: minthogy a toroktályog *keh*-hel, azaz köhögéssel jár, érintkezési képzetársulás útján a 'köhögés' jelentésű *keh* a toroktályognak meg a belőle fakadó váladéknak is a nevévé válhatott. De lehet a 'tályog' jelentésű *keh* szó elvonás is a *kehe-csomó*, *keh-daganat*, *keh-kelevény* összetételekből, melyek mind kimutathatók. A *keh* szó

örmény származtatását tehát semmiképpen sem lehet szilárd etimológiának tekinteni.

5. Harmadik idevágó szavunk a *piszok*, melynek etimonjául Schütz az örmény *pisak* '1. foltos, pettyes, tarka; 2. leprás, koszos; 3. folt, petty, tarkaság; 4. himlő, foltos bőrbetegség, szeplő' szót ajánlja. Az örmény szó különben Schütz bizonyítása szerint perzsa eredetű, s ennek alapján legrégibb alakja *pēsak*, melléknév, és eredeti jelentése 'rühes, leprás'. Az eredetizetés hangtani, alaktani és jelentéstani szempontból nem volna lehetetlen, habár számos áthidaló föltevést tesz szükségessé. A magyar szó alapja, fejlődésének kiinduló pontja egy **piszak* 'leprás, koszos; foltos'-féle jelentésű melléknév, s ez az örmény *pisak* átvétele volna. Ebből a magyarban **piszokol* ige, esetleg *piszokos* pleonasztikus melléknév keletkezhetett. Ilyen alakok meglelte ugyan nem igazolható; legföljebb azt említhetem meg, hogy gyermekkoromban családi nyelvünkben használatos volt tréfás árnyalattal a *piszokos* változat (de ugyanígy *szutyakos* is), és ennek talán, édesanyám révén, nyelvjárási háttere volt, bár ez utóbbit nem tudom kimutatni. — A kétnyíltszótagos tendencia hatására keletkezhetett ezekből a *piszokol*, *piszokos*, emezekből pedig elvonással a *piszok* főnév. Nyelvtörténeti adataink e föltevésnek nem mondanak éppen ellent, ha az 1577: „Valentinus Pysok” (MNy. XXVI, 328) adatot, mint amelynek ide tartozása bizonytalan, elhárítjuk. A *piszokol* ige ugyanis a XVII. századból adatolt, a *piszokos* melléknév Mikesnél fordul elő, míg a *piszok* főnévre az első adat PÁPAI PÁRIZ szótárának BOD-féle átdolgozásából ismeretes (NySz.). Persze mindezek a kései adatok nem zárják ki azt, hogy a vázolt folyamat jóval korábban ment végbe, és az is lehetséges, hogy az említett *Pysok* személynév is 'piszokos, koszos' jelentésű elvonás a *piszokol*-ból. Legkevésbé látszik valószínűnek, hogy a *piszok* főnév egyenes folytatója egy XIII—XIV. századi sokáig lappangó **piszok* melléknévnek. (E melléknévnek lehetne egyetlen bizonyítéka a *Pysok* személynév.) — A jelentések között sincsen áthidalhatatlan nehézség, noha a *piszok* szónak (és a származékaiiban rejlő alapszónak) 'bőrbetegség' jelentése sehol sem mutatkozik. De elképzelhető, hogy egy 'kiütéses bőrbetegségben szenvedő' jelentésű **piszak*-ból keletkezett *pisz(a)kol* *pisz(a)kos* olyanféle jelentésváltozáson ment át, mint mostanság a *koszos*, *kosz*, *összekoszol* stb.

Lehetőségek tehát vannak. Mégis sokkal valószínűbbnek kell tartanom azt a magyarázatot, melyhez hasonló először HORGER ajánlott, összekapcsolva a *piszokol*-t a *piszkál* igével (NéNy. V, 80), melyet a Szóis. is átvett, de amelyet nemcsak Schütz, hanem KNEZSA is a leghatározottabban elutasít azon az alapon, hogy „a *piszokol* igének 'schüren, wühlen; piszkál' jelentése nincs, ezt HORGER sem tudja idézni (előadásából nem derül ki, hogy a 'stöbern' jelentés, amely „már régen elavult”, sehonnan sem igazolható), és így az egész magyarázat ingatag feltevés-halmaz” (SzJsz. I/2, 914). Ám a dolog nem intézhető el ilyen egyszerűen. Mint tudjuk, a kifejező szavak egyik legfontosabb jellemző vonása, hogy igen nagyszámú alakváltozatban jelentkeznek, ezek az alakváltozatok azonban nem függenek szabályos hangmegfelelésekkel össze, hanem szeszélyes sokféleséget mutatnak (GOMBOCZ: MNy. IX, 387—8; BÁRCZI, A m. szókincs eredete² 24—5), olyannyira, hogy ilyen szeszélyes alakváltozatok meglétét a kérdéses szócsalád expresszív eredetének kritériumául használhatjuk. Ugyanez áll a jelentésekre is, melyek csak lazán függenek össze, inkább bizonyos általános hangulati rokonság alapján. Elég, ha a *cap*-, *caf*- kifejező szótó alak- és jelentésváltozataira utalunk példaképpen (*cafol*, *cáfol*, *caflat*, *caplat*, *cafol*, *cafat*, *cefet*, *cafrak*, *cafrang*, *cefre*, *cibere*, *cafri*, *csavira*, *szofra* stb.; vö.

EtSz.). Nos ez a tétel tökéletesen illik a minket itt foglalkoztató töre és családjára. Hevenyészett példatárként itt elég legyen megemlíteni a következőket: *piszmat* 'apró szemét', *piszmatol* 'piszkít, szemetel'; *piszmog*, *szuszog*, *pepecsel*, *babrál*, *piszkál*, *turkál*, *vájkál*', *piszmál* 'piszkál, turkál, vájkál', *piszmaság* 'tunyaság, lustaság, lassúság, tehetetlenség', *piszmati* 'piszmogó ember', *piszmota* 'piszmogás; piszmogó', *pöszmög* 'piszmog, sokáig babrál valamivel', *pöszmötés* 'homályos, maszatos (pl. pohár)', *maszmatol* 'valamit piszkolva, ügyetlenül és lassan végez', *maszmókol* 'tesz-vesz', *preszmog* 'piszmog, kelletlenül dolgozik; szomorkodik, búsul'; *preszmog az eső* 'permetezik' (vö. *szemetel*); *poszmat* 'szemétdomb, ganajdomb', *peszmet* 'apró szemét', *peszmetel* 'szemetel', *peszmeteg* 'apró, semmit érő', *paszat* 'szenny, piszok, mocskok; piszkos kenőcs; szemét', *paszatol*, *elpaszitol*, *paszitol* 'maszatal, moeskol; pancsol', *maszat*, *moszat*, *macat* 'szenny, piszok, rondaság; szemét', *maszatol* 'piszkít; valamit piszkolva, ügyetlenül és lassan végez, piszmog, pepecsel, babrál', *maszatos* 'összezúzott gyümölcs; pityókás, mámoros, borókás', *peszet* 'szemét; haszontalan, semmirevaló', *peszettel* 'maszatal, moeskol', *peszterkel*, *peszterkél* 'piszmog, pepecsel, sokáig szuszog v. vesződik valamivel; kotorász, vájkál; ingerel', *piszterkél* 'babrál; piszkál, bolgyat, háborgat, abajgat, noszogat', *meszet* 'szemét', *meszet-maszat*, *miszil-maszat* 'szemét', *miszi-muszi* 'szuszogó, lassú dolgú', *meszedett* 'pongyola, hanyag, rongyos öltözetű', *piszkint* 'piszkálva megérint', *piszkítol* 'piszkálgat', *piszkoti* 'piszmogó ember', *piszkutál* 'bizgat, piszkál', *maszkatol*, *maszkatol* 'ügyetlenül babrál, pepecsel, piszmog; rágicsál, majszol', *maszta*, *maszta*, *moszta* 'maszatal, mocskokban vájkál', *moszta*, *maszta* 'maszatos, mocskos', *piszog* 'piszmog', *piszpadol* 'piszmog, babrál; finnyáskodik, válogat az ételben', *piszszant* 'könnyedén megpiszkál, megérint', *maszta*, *maszta* 'ügyetlenül és lassan, szuszogva csinál valamit', *maszuta*, *baszuta*, *maszuka* 'ügyetlen, piszmogós, mamlasz stb.', *maszutál* 'kedvetlenül foglalkozik valamivel, piszmog', *muszta* 'ügyetlenül és lassan szuszogva csinál valamit, piszmog', *piszonyu* 'színehagyott, fényvesztett, piszokszerű (viseltes szövet, ércnemű)', *pipiszkál*, *pitiszkál* 'piszkál, piszkálgat, babrál, piszmog, pepecsel', *pitizál* 'babrál, piszmog, pepecsel, lassacskán motoskál valamit' (MTsz.); *moszat* 'apró piszok, porrá morzsolódott szemét, porszem testen, ruhán', *moszatal* 'piszmog, babrál, apróságokkal bíbelődik' (SzamSz.); éppígy *piszkál*, *piszkatolódik*, *piszlingöl*, *piszma*, *maszatal*, *maszatos*, *miszölög* stb. (SzegSz.); *piszmitöl* (OrmSz.) stb. stb., de esetleg ide vonható még a *pocékol*, *pocél*, *pocézik*, *pocéztat*, *pedz*, *pacsá*, *pacsalkodik*, *pacsangol* stb., sőt talán a *pici*, *piszka* stb. stb. (MTsz.). Az adatokat szinte lehetetlen rendbe rakni, mert ha alaki szempontból csoportosítom a változatokat, ezt keresztezi a jelentések szempontja, ha a jelentések alapján osztályozom őket, az alaki rokonság zavarodik meg, sőt — mint a példákban kitűnik — sokszor ugyanannak a változatnak megvan a 'pepecsel, piszkál' és a 'szemetel, piszkít' jelentése. Annyi azonban kétségtelen, hogy a változatos alakú szavak a következő egymással kapcsolatban álló főbb jelentéscsoportokba oszlanak: 1. 'piszmog, ügyetlenül, kelletlenül, kontárkodva tesz-vesz, dolgozik'; 2. 'babrál, turkál, vájkál'; 3. 'pancsol'; 4. 'piszkít, szemetel'. De ezek a jelentések össze-vissza, számtalan árnyalattal kapcsolódhatnak egymásba, így a 'szemetel' közvetlenül társul a 'babrál, turkál'-hoz, a 'piszkít' a 'piszmogva, ügyetlenül dolgozik'-hoz stb. Az összefüggéseket esetről esetre pontosan megállapítani lehetetlen, annyira összefonódik egymással az egymástól függetlenül keletkezett alakváltozatok és jelentésvariánsok tömkelege. Ezeket csak az azonos vagy hasonló hangsorhoz fűződő hangulat

köti össze, amely hangulathoz változatos jelentések asszociálódnak, továbbá az így keletkezett szavak alakai és jelentésbeli burjánzása újabb alakai és jelentésbeli változatokat hoz létre. Ezek az összefüggéseken tűnődni persze lehet, sőt talán föltevésükkel a jelentések összefüggésében valami rendszert sem volna lehetetlen találni, itt azonban nem ez a célunk. — A bemutatott családba jól beleillik a *piszkol* ige, s a belőle elvont *piszok* főnév, a hozzá keletkezett *piszkos* melléknév stb. Arra akartam itt csak rámutatni, hogy föltétlenül zsákutcába jutunk, ha a kifejező szavakat bele akarjuk kényszeríteni a szabályos hangmegfelelések és a szabványos jelentésláncolatok nyügébe. Az a fentiekből — azt hiszem — kétségtelen, hogy ilyen *pisz-*, *psz-*, *posz-*, *pesz-*, *misz-*, *masz-*, *mosz-*, *mesz-* stb. kifejező hangsor a magyarban igen jelentékeny számú szót keltett életre, s hogy e kifejező hangsorhoz nemcsak a pepecselő, lassú, ügyetlen munka, a babrálás, turkálás, pancsolás, de a szennyesség fogalma is kapcsolódik. A *piszkol* ige expresszív származását ezek a tények nézetem szerint kielégítően megmagyarázzák. Ebben az esetben azonban az örmény eredeztetés lehetősége teljesen elhalványul.

6. Utolsó szavunk a *csécs* 'himlő, kanyaró', megfelelője volna az örmény *ćeć* 'himlőhely, hegecske'. A megfelelés hangtani szempontból kifogástalan, jelentés szempontjából meg éppen csaknem azonosságról beszélhetünk. A palatalizált *ć*-nek a magyarban aligha felelhetett volna meg más affrikáta, mint — hanghelyettesítéssel — *cs*, a magyar szó *é*-je lehetett megelőzőleg szabályos nyúlás következtében keletkezett *ē*; ez az *ē* *csiēcs*, *csiēcs* (MTsz.) nyelvjárási alakok alapján igazoltnak tekinthető. Schütz úgy véli, hogy a *csécs* mint dunántúli tájszó az esztergomi örményekre mutat. Ma valóban csak a Dunántúlról ismeri e szót a MTsz.; az erdélyi adatokat (ezeket a Schütztől idézett helyen: Nyr. XLV, 156—7 nem találom) újabb, későbbi örmény jövevényeknek tartja. A szó régebben szélesebb körben is élhetett, talán ez magyarázza meg a rája vonatkozó első adatot, melyet Comenius Januárjából idéz a NySz. és az EtSz. Megjegyzendő azonban, hogy ma éppen Esztergomból és környékéről nincsen kimutatva. — Ez ellen az egyeztetés ellen voltaképpen semmi ellenvetést sem lehet tenni, és a régebbi török egyeztetés ellen fölhozott érvek, melyekre már az EtSz. is utal, kétségtelenül helytállóak. De ha a fenti három szóval szemben kifejezett aggályok alaposak, akkor ez a szó egyedül marad mint örmény jövevényszó, s ez az etimológiának nem éppen válik az előnyére. Azonfelül elég nagy súllyal esik a latba az a körülmény, hogy — mint Schütz erre lelkiismeretesen fölhívja a figyelmet — ez a szó az örményben nem eredeti, hanem jövevény, bár ismeretlen forrású. Ebben az esetben azonban fennáll az a lehetőség, hogy a magyar is ugyanonnan vette, mint az örmény, vagy hogy a magyar szó más, nem örmény közvetítéssel megy vissza ugyanarra a forrásra, mint az örmény. MUNKÁCSI kaukázusi eredetre gondolt (ÁKE. 196). Mindenesetre idegen nyelvekbeli történetének tisztázása előtt a magyar szó eredete bizonytalan marad.

Íme egészen röviden — a MNy. korlátozott terjedelmének kíméletével — azok az ellenérvek, melyek előadására Schütz szép és hasznos vitaindító tanulmánya serkentett. Az igazságot csak a kérdés minden oldalról való megvilágításával, megvitatásával lehet megközelíteni. Ezért talán nem volt haszontalan, ha kételyeimet itt kifejeztem.

BÁRCZI GÉZA

Megjegyzések a hangrend-különböztető szó-alakpárok jelenségéhez*

1. Az ikerítésekbeli elemek a köztük levő hangalaki eltérések ellenére bizonyos vonatkozásokat éreztetnek. Sőt éppen a hangzásbeli nem egyezésnek, de egyszersmind vonatkozásnak az érzése az a mozzanat, ami szerintünk jellemző az ikerítésre, aminél fogva az egységként hat. Hogy mi kelti a vonatkozás érzését, azt nyelvekre, nyelvéllapotokra nézve nem lehet egyetemlegesen meghatározni.¹

Az ikerítés jelenségének alapokát az emberi lélek játékosztónében kereshetjük, mégpedig a játékosztónének olyan irányú hajlamában, hogy változatos-ágot teremtsen az egységben. Ez a hajlam készítette és készíteti a mi nyelvünket, de más nyelveket is arra, hogy mély és magas hangú vagy illabialis és labialis alakpárokat váltogasson, majd kapcsolatukat fogalom- vagy érzelem-árnyalatok kifejezésére alkalmazza. Ami itt a lelki játékosztón egyik folyományaként végbemegy, az tulajdonképpen bizonyos mértékű dissimilatio, elhasonulás, mégpedig magánhangzó-elhasonulás, de funkcionális elhasonulás.

„Példák a hangrendváltó osztódásos ikerítésre” címen a *dib-dáb* és a *billég-ballag* kifejezéseket tárgyaltam folyóiratunk 1959. decemberi számában (MNy. LV, 458—61).

Ott a *billég-ballag*-ra vonatkozó szakaszban ezt írtam: „A hangrendváltó osztódásos ikerítésben, illetőleg a hangrendváltással keletkezett tagnak önállóságában a magyar és általában a finnugor nyelveknek nagyon fontos, a nyelvfejlődés igen korai szakaszaiba visszanyúló jelenségére — a szóalkotásnak egy nem kevésbé lényeges módjára — találhatunk magyarázatot: a mély és magas hangban eltérő szópárok egy részének (pl. *kavar* : *kever*, *mál* : *mell*) létrejöttére.”

2. Gyakori eset a mostani és a régebbi magyar nyelvben, hogy két azonos vagy hasonló értelmű szó csupán a mély és magas hangrendűségben tér el egymástól. Néhány, a régiségbe adatszerűen visszavezethető példát említünk csak. — Árpád-kori emlékeinktől kezdve a népnyelvig kimutatható egy *mál* szó, főképpen hegyalakulatokkal kapcsolatban: 'délnek fekvő, meleg, növényzet borította, igen gyakran szőlőtermő hegyoldal, hegylejtő' jelentéssel: *Magas-mál*, *Verőmál*, *Szőlőmál*. Bizonyos állatokkal kapcsolatban 'a test mellső része' a jelentése. Mégpedig használatos a prémes állatok gereznájának melli feléről, például így: *róka-mál*, *farkas-mál*, *hiúz-mál*, *hölgy-mál*. Szerepel továbbá madárnevekben; például *sármál* (*sármálú*), ebből a mostani *sármány*: az állat sárga melléről, *arany-málingó* a m. 'sárgarigó, aranybegy, oriolus galbula'. Ez a *mál* szó *mell* szavunkkal együtt közös finnugor, sőt uráli előzményre megy vissza. Tudniillik GYÖRKE JÓZSEF a szamojéd *mal* 'magaslat, csúcs, vég' szóhoz kapcsolta hozzá először a mi *mál* szavunkat, majd a tölem élőszóval felhozott érvekre korábbi nézetétől eltérve a *mell*-et is hozzá vonta (vö. MNy. XXXVII, 305—6). MÉSZÖLY (Ómagyar szövegek 19—20) rámutat arra, hogy *mell* testrésznévünknek a finnugor megfelelői között az osztjákban *mēwəl* és *māyəl*, a vogul-

* Részlet „Kettőztetés, ikerítés a magyar nyelvben” című akadémiai, illetőleg egyetemi előadásomból. — Vö. MNy. L, 274—9, LV, 458—61.

¹ L. ehhez a „Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához” című közlemény „Mellrendelő összetételek” fejezetében „Az elemek hangalaki vonatkozása alapján felvehető osztály: az ikerítés” című szakaszt (MNy. XLVII, 146—7).